

Revolution Studies
Volume 02, No.04, Autumn & Winter 2024- 5 (Serial 4)

**A Comparative Study of University Students' and Seminary Students' Attitudes
toward the Concept of Freedom and its Components**

Ali Asghar Ghsemi Siani ¹

Hossein Heidari ²

Doi :10.22034/fademo.2025.503155.1081

Saeed Gholami³

Abstract

Freedom is one of the most complex concepts in political philosophy and serves as the most important criterion for distinguishing democratic and popular systems from authoritarian and totalitarian regimes. Freedom has also been one of the main demands of the Iranian people in contemporary history and has been the focal point of many political conflicts in the years before and after the Islamic Revolution. Importance of freedom in the discourse of the Islamic Revolution, and the role of two reference social groups in the developments of contemporary Iranian history, namely intellectuals and clergy, the aim of this research is a comparative study of the attitudes towards freedom and its dimensions among students and seminarians as symbols of these two political and intellectual groups. The research method used is a survey, and the statistical population includes Tehran University and Qom Seminary. The sample size consists of 480 individuals, evenly distributed between the two groups. Simple random sampling was employed, and the data collection tool was a researcher-made questionnaire. The findings indicated that the attitudes of the two groups toward the five dimensions of freedom (freedom of thought, belief, expression, political, and social freedom) were statistically significant. The high effect size in all examined dimensions also indicates the significance of the observed differences between the two groups. The results show that intellectual interaction and social convergence between these two groups may play an important role in reducing tensions and conflicts in the social and political sphere of the country.

Keywords: Freedom, freedom of thought, freedom of belief, freedom of expression, political freedom, social freedom, students, seminary students.

1. Associate Professor of Political Science, Kharazmi University, Tehran, Iran (Corresponding author) ghasemi_aliasghar@khu.ac.ir

2. Assistant Professor of Sociology, Humanities and Social Studies Research Institute, Academic Center for Education, Culture and Research, Tehran, Iran. heidari@acecr.ac.ir

3. Master of Political Science, Kharazmi University, Tehran, Iran
saedameran1364@gmail.com

مطالعه تطبیقی نگرش دانشجویان و طلاب به مفهوم آزادی و مؤلفه‌های آن

علی اصغر قاسمی سیانی^۱

حسین حیدری^۲

سعید غلامی^۳

چکیده: آزادی یکی از مفاهیم مغلق و پر مناقشه در فلسفه سیاسی و مهم‌ترین ملاک تمایز نظام‌های دموکراتیک و مردم‌سالار از نظام‌های استبدادی و اقتدارگراست. آزادی همچنین یکی از مطالبات اصلی ملت ایران در تاریخ معاصر و کانون بسیاری از منازعات سیاسی در سال‌های قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بوده است. با توجه به اهمیت مطالبه آزادی در گفتمان انقلاب اسلامی از یک طرف و نقش دو گروه اجتماعی مرجع در تحولات تاریخ معاصر ایران یعنی روشنفکران و روحانیون از طرف دیگر، هدف این پژوهش مطالعه تطبیقی و بررسی مقایسه‌ای نگرش به آزادی و ابعاد و مؤلفه‌های آن در بین دانشجویان و طلاب به‌عنوان نماد این دو گروه فکری و سیاسی است. روش پژوهش پیمایش و جامعه آماری شامل دانشجویان دانشگاه تهران و طلاب حوزه علمیه قم است. حجم نمونه برابر با ۰۸۴ نمونه است که به‌صورت مساوی بین دو گروه تقسیم شده است. روش نمونه‌گیری، تصادفی ساده و ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه محقق ساخته است. یافته‌ها نشان داد که نگرش دو گروه نسبت به مؤلفه‌ها و ابعاد پنجگانه آزادی (آزادی اندیشه، عقیده، بیان، سیاسی و اجتماعی) متفاوت بوده و بین دو گروه از نظر آماری تفاوت معنادار وجود دارد. بالا بودن اندازه اثر در همه ابعاد مورد بررسی نیز نشانگر بااهمیت بودن تفاوت مشاهده شده در بین دو گروه است. نتایج نشان داد که تعامل فکری و همگرایی اجتماعی این دو گروه اجتماعی می‌تواند نقش مهمی در کاهش تنش و کشمکش در سپهر اجتماعی و سیاسی کشور ایفا نماید.

کلیدواژه‌ها: آزادی اندیشه، آزادی عقیده، آزادی بیان، آزادی سیاسی، آزادی اجتماعی. دانشجویان، طلاب.

۱. دانشیار علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. ghasemi_aliasghar@khu.ac.ir

۲. استادیار جامعه‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، تهران، ایران. heidari@accecr.ac.ir

۳. کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. saedameran1364@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۷

آزادی یکی از مفاهیم مرکزی و درعین حال مناقشه برانگیز در فلسفه سیاسی و مهم‌ترین و محوری‌ترین ملاک تمایز نظام‌های اقتدارگرا و استبدادی با نظام‌های دموکراتیک و مردم‌سالار است. مکاتب مختلف فکری و سیاسی رویکردها متفاوتی نسبت به آزادی دارند؛ اما بدون تردید در میان تمام این مکاتب، لیبرالیسم مهم‌ترین و جدی‌ترین مدافع آزادی بوده است.

موضوعات و مسائل پیرامون آزادی به‌ویژه سؤالات معطوف به ضرورت یا عدم ضرورت وجود آزادی در جامعه، منشأ آزادی، تعریف آزادی و تعیین حدود و ثغور آن، نه هیچ‌گاه پاسخی قطعی و بدون مناقشه از طرف فلاسفه سیاسی یافته‌اند و نه هیچ‌گاه جذابیت و پویایی خود را از دست داده‌اند؛ چراکه آزادی چنان در تاروپود زندگی انسان تنیده شده که گاهی انسان‌ها تا سرحد مرگ برای دفاع از آن پیش می‌روند و مرگ در این راه را عزت و سربلندی برای خود می‌دانند. اهمیت آزادی در نزد برخی از متفکران و کنشگران سیاسی و اجتماعی تا بدان جاست که آن را مرز میان کرامت، عزت و شرف انسان در برابر رذالت، ننگ‌بختی و فرومایگی او می‌دانند؛ به‌عنوان مثال جان لاک^۱ آزادی را مترادف وجود و هستی انسان (Pennacchia, 2012) و منتسکیو^۲ آزادی را بزرگ‌ترین مشغله تاریخی ذهن بشر می‌داند (Douglass, 2012) و ژان ژاک روسو^۳ نیز ترک آزادی را معادل ترک انسانیت تلقی می‌کند (Kieliszek, 2024).

آزادی علاوه بر جایگاه با اهمیت در میان فلاسفه سیاسی یکی از محورهای اصلی تحولات سیاسی و اجتماعی دنیا در چند قرن اخیر و کانون منازعات سیاسی در بسیاری از کشورها بوده است. شاید با کمی بزرگ‌نمایی بتوان تاریخ سیاسی سه قرن اخیر را تلاشی برای دستیابی به آزادی دانست. در ایران نیز آزادی‌خواهی یکی از مطالبات اصلی مردم در طول تاریخ معاصر ایران و به‌طور مشخص از انقلاب مشروطه به این سو بوده است. انقلاب مشروطه در ایران با مطالبه تأسیس عدالت‌خانه شروع شد؛ اما روند تحولات سیاسی کشور به سمتی پیش رفت که آزادی و توسعه سیاسی در کانون خواسته‌های مشروطه‌چیان قرار گرفت. با شکست انقلاب مشروطه و روی کار آمدن رضاخان و تحکیم و تثبیت دیکتاتوری در ایران، دستاوردهای مشروطیت برای نزدیک به شش دهه به محاق رفت و تنها در مقاطع کوتاهی مانند فاصله زمانی بین سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰ تا وقوع کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و نیز مقطع به قدرت

1. John Locke
2. Montesquieu
3. Jean-Jacques Rousseau

رسیدن علی امینی، یعنی از اردیبهشت ۱۳۴۰ تا تیر ۱۳۴۱ شاهد تقویت آزادی‌های سیاسی و اجتماعی از جامعه ایران هستیم. در اواسط دهه ۱۳۵۰ و با ایجاد گشایش نسبی در فضای سیاسی ایران بار دیگر به رهبری امام خمینی قلیان عظیمی در میان مردم شکل گرفت تا با به چالش کشیدن رژیم استبدادی محمدرضا شاه بار دیگر آزادی‌های مبتنی بر قانون اساسی مشروطه احیا شود؛ اما روند تحولات به سرعت وارد فاز انقلابی و براندازی شد و در بهمن ۱۳۵۷ رژیم سلطنتی و استبدادی شاه فرو پاشید. شعار اصلی مردم و رهبران جنبش انقلابی ایران در سال ۱۳۵۷، استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی بود؛ به عبارت دیگر انقلاب اسلامی با نفی سلطنت و پایان دادن به نظام ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی و استقرار نظام جمهوری اسلامی به دنبال تحقق مطالبات مردم برای نیل به استقلال، آزادی و عدالت اجتماعی بود و در این میان آزادی یکی از محوری‌ترین خواسته‌ها و مطالبات مردمی در این خیزش فراگیر بود.

امام خمینی به عنوان رهبر انقلاب از همان ابتدا در اعلام مواضع خود بر ضرورت حاکمیت آزادی در کشور تأکید کرد و با اتکا به مبانی دینی، آزادی را یکی از حقوق فطری و طبیعی انسان‌ها در عرصه‌های فردی و اجتماعی و از جمله حقوق ذاتی و غیر اکتسابی انسان دانست. ایشان در واکنش به ادعای برخی افراد که مدعی بودند شاه به مردم آزادی اعطا کرده است، آزادی را خارج از مقوله حقوق موضوعه و این ادعا را جرم دانست: «اعطا کردیم» چه غلطی است؟ به تو چه که اعطا بکنی؟ تو چه کاره هستی اصلش؟ «اعطا کردیم آزادی را بر مردم!» آزادی اعطایی این است که می‌بینید» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۴۰۷-۴۰۶).

امام خمینی در طول سال‌های مبارزه به ویژه در ایامی که در پاریس اقامت داشت، تلاش کرد آرمان‌های انقلاب را صورت‌بندی و زمینه را برای تأسیس نظام سیاسی جدید فراهم کند. یکی از محورهای اصلی سخنرانی‌های ایشان در دهکده نوفل‌لوشاتو و نیز ترجیح‌بند سؤالات خبرنگاران از ایشان، حدود و ثغور آزادی در نظام جمهوری اسلامی بود. بر اساس مطالعات انجام شده پرسش در مورد حقوق و آزادی‌های دو بخش مهم جامعه یعنی اقلیت‌های دینی و مذهبی و زنان در نظام سیاسی آینده از پربسامدترین سؤالات خبرنگاران از امام خمینی در پاریس بوده است (لک‌زایی و جبار نژاد، ۱۳۹۷، صص. ۱۶۵-۱۶۰). ایشان در پاسخ به سؤال خبرنگاری در مورد میزان آزادی اقلیت‌های دینی در نظام جدید این چنین پاسخ داد: «اسلام بیش از هر دینی و بیش از هر مسلکی به اقلیت‌های مذهبی آزادی داده است. آنان نیز باید از حقوق طبیعی خودشان که خداوند برای همه انسان‌ها قرار داده است، بهره‌مند شوند» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۳۶۴-۳۶۳).

امام خمینی همچنین در پاسخ به سؤال خبرنگاری که در مورد حقوق و آزادی‌های زنان در نظام جمهوری اسلامی پرسیده بود، گفت: «اسلام با آزادی زن نه تنها موافق است بلکه خود پایه گذار آزادی زن در تمام ابعاد وجودی زن است» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۵، ص. ۴۱۷).

رویکرد مثبت امام به مقوله آزادی و محوریت این مطالبه در شعارهای مردمی در بحبوحه انقلاب باعث شد در قانون اساسی جمهوری اسلامی، آزادی جایگاه مهم و رفیعی پیدا کند به نحوی که در اصول متعددی به این مهم پرداخته شد؛ با وجود این و به ویژه به دلیل عدم تنقیح و تبیین کامل مقوله آزادی در گفتمان انقلاب اسلامی، اکنون پس از گذشت بیش از چهار دهه از پیروزی انقلاب، آزادی همچنان در کانون منازعات فکری و سیاسی ایران قرار دارد. دامنه این منازعه از تقابل دو دیدگاه فلسفی و فقهی در مورد ضرورت آزادی و حدود و ثغور آن در نظام اسلامی شروع می‌شود و تا میدان رقابت‌های سیاسی دو جریان اصولگرا و اصلاح طلب به ویژه در طیف‌های مختلف تندرو و میانه‌رو گسترش می‌یابد.

از منظر جامعه‌شناختی این منازعه قابل ارجاع به دو طیف فکری سنت‌گرا و مدرن در جامعه ایرانی است که روحانیون و روشنفکران آن را نمایندگی می‌کنند. در این بین دانشگاه تهران و حوزه علمیه قم نیز به عنوان دو مرکز و نماد اصلی این دو جریان فکری، نقش مهمی در تربیت و پرورش برای دو جریان فکری پیش گفته را دارند؛ بر این اساس این پژوهش در صدد است بدون فروغلتیدن در تقسیم‌بندی‌های کلیشه‌ای، نگرش طلاب حوزه علمیه قم و دانشجویان دانشگاه تهران را به عنوان نماد عینی دو طیف مهم فکری و اجتماعی جامعه، یعنی روحانیون و روشنفکران را نسبت به مقوله آزادی و مبانی و مؤلفه‌ها و نیز حدود و ثغور آن بررسی نماید. برای سهولت در سنجش ابعاد مختلف آزادی و تبیین وجوه مختلف آن، با الهام از نظریات متفکران، آزادی در پنج بعد و مؤلفه، یعنی اندیشه، عقیده، بیان و سیاسی و اجتماعی مقوله‌بندی شده است. به طور مشخص هدف این مقاله تبیین وجوه تمایز و تشابه نگرش طلاب علوم دینی و دانشجویان به مبانی آزادی خواهی و ابعاد و مؤلفه‌های مختلف آن در پنج بُعد اندیشه، عقیده، بیان، سیاسی و اجتماعی است.

۱. پیشینه پژوهش

بر اساس بررسی‌های انجام شده، پژوهش مستقلی که نتایج آن تفاوت معنادار در بین نگرش دانشجویان و طلاب در موضوعات فکری و فلسفی را تأیید کند، وجود ندارد؛ اما با وجود این در این مقاله، دانشگاه و حوزه علمیه به عنوان نماد دو جریان فکری که از دو جهان بینی و پارادایم فکری متفاوتی تغذیه می‌کنند، در نظر گرفته شده و به تبع آن دانشجویان و طلاب در کانون این بررسی تطبیقی قرار گرفته است. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد در خصوص مبانی فکری و فلسفی

آزادی در غرب و اسلام، پژوهش‌های زیاد و قابل توجهی در کشور انجام شده که از جمله آن‌ها می‌توان به پژوهش‌های منوچهری (۱۳۸۳)، جیرانی (۱۳۸۹)، بهادری جهرمی و فتاحی ظفر قندی (۱۳۶۵)، بهنام‌فر و حسن روشن (۱۳۹۸)، شریفانی (۱۳۹۸)، ذبیح‌الله (۱۳۹۸) و شریفانی و معرفت (۱۴۰۱) اشاره کرد؛ اما در خصوص نگرش طلاب و دانشجویان به مقوله آزادی پژوهش مبتنی بر داده‌های عینی انجام نشده است. همچنین در خصوص بررسی تطبیقی و مقایسه نگرش طلاب و دانشجویان در موضوعاتی غیر از آزادی، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. محمودی و هرمزی زاده (۱۳۸۹) در مطالعه مقایسه‌ای استفاده، رضامندی و انتظار دانشجویان و طلاب شهر قم از برنامه‌های شبکه استانی به این نتیجه رسیدند که طلاب حوزه علمیه قم بیشتر از دانشجویان از برنامه‌های شبکه‌های استانی قم استفاده کرده و رضایت‌مندی بیشتر از این برنامه‌ها دارند. جوادی یگانه و همکاران (۱۳۹۲) در بررسی نحوه خوانش رمان‌های جنگ تحمیلی در میان دانشجویان و طلاب به این نتیجه دست یافتند که بین طلاب و دانشجویان در خوانش رمان تفاوت وجود دارد و نگاه معنوی در طلاب و نگاه مادی در دانشجویان در خوانش رمان پررنگ‌تر است. هوشیاری و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که بین میانگین نمره بهزیستی معنوی، بهزیستی روان‌شناختی و کارآمدی خانواده دانشجویان و طلاب تفاوت معناداری وجود دارد. محمد سعید نصر اصفهانی و همکاران (۱۳۹۶) دریافتند که بین طلاب و دانشجویان در سبک زندگی اسلامی تفاوت معنادار وجود دارد و با افزایش نمره در سبک زندگی اسلامی، میزان خودمهارگری و ویژگی‌های شخصیتی (به‌جز برون‌گرایی) نیز افزایش می‌یابد. هوشیاری و رحمتی (۱۳۹۷) در مقایسه جهت‌گیری مذهبی، عوامل شخصیتی و رضایت از زندگی در میان دانشجویان و طلاب شهر قم دریافتند که در جهت‌گیری مذهبی، وظیفه‌شناسی، ثبات هیجانی و گشودگی به تجربه طلاب بیشتر از دانشجویان است؛ ولی در جهت‌گیری برونی اجتماعی، عوامل شخصیت و رضایت از زندگی تفاوت معنی‌داری بین دو گروه وجود ندارد. ریاحی و همکاران (۱۳۹۷) دریافتند که اختلال روانی دانشجویان و میزان دین‌داری طلاب بیشتر از گروه دیگر است و دین‌داری و حمایت اجتماعی نقش تعدیل‌گر در کاهش استرس دارد. مطالعات گوناگونی در ارتباط با مقایسه آزادی در اسلام و غرب به‌عنوان آبخش‌خور اصلی این دو مکتب و بستر علمی انجام شده است. نتایج این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که تفاوت‌های بنیادی نسبت به آزادی و مفهوم آزادی از منظر این دو مکتب فکری وجود دارد. نتایج پژوهش‌های انجام شده در خصوص تفاوت نگرش دانشجویان و طلاب نیز نشان می‌دهد که بین این دو گروه اجتماعی تفاوت‌های معناداری نسبت به متغیرهای مورد بررسی وجود دارد که می‌تواند ناشی از بستر اجتماعی و فکری آن‌ها باشد.

مبانی نظری

لیبرالیسم مهم‌ترین مکتب فکری و فلسفی مدافع آزادی است. این مکتب با ابتدا و انتها بر اومانیسیم و محوریت بخشیدن به عقل بشر می‌کوشد تا آزادی را توجیه و آن را برای بشر به ارمان بیاورد؛ چراکه فرد تنها در موقعیت برخوردار از آزادی است که می‌تواند به حکم خرد آن‌گونه که می‌خواهد و تشخیص می‌دهد، زندگی کند (Rosenblum, 1989). از نظر متفکران لیبرال آزادی حقی است برای همه انسان‌ها؛ زیرا برای تحقق ایده‌های خود و عمل بر مبنای عقل خویش باید از آزادی برخوردار باشد؛ بر همین اساس خردمندی و آزادی دو جزء جدایی‌ناپذیر و به هم پیوسته در مکتب لیبرالیسم می‌باشند و سلب آزادی از فرد به معنای نفی خردمندی او و نفی خردورزی انسان به منزله نفی آزادی قلمداد می‌شود. طبق آرا و اندیشه‌های فلاسفه لیبرال، آزادی به مثابه یک حق ضامن تأمین مصالح فرد و جمع و لازمه حفظ شأن و شرف آدمی در مقام یک موجود خردمند است (آربلاستر، ۱۳۶۷، ص. ۲۰۷).

نیل به حقیقت یکی از مهم‌ترین محورهای توجیه آزادی در مکتب لیبرالیسم است. لیبرال‌ها آزادی را لازمه نیل به حقیقت می‌دانند؛ زیرا از نظر ایشان حقیقت زمانی هویدا می‌شود که صاحبان عقاید مختلف با یکدیگر به بحث بنشینند و زمانی عقاید و افکار مختلف در تضارب درخواهند آمد که بتوانند آزادانه دیدگاه‌های خود را بیان نمایند. جان استوارت میل^۱ و آیزایا برلین از جمله مهم‌ترین متفکران مکتب لیبرالیسم هستند که در دفاع از آزادی تلاش‌های زیاد و ارزشمندی به عمل آورده‌اند. جان استوارت میل در استدلالی قوی در باب لزوم وجود آزادی برای نیل به حقیقت، فرض را بر این گذاشته که خاموش کنندگان یک عقیده انسان‌های شریف و درستکاری هستند که از روی حسن نیت و ایمان خالص از انتشار عقیده‌ای جلوگیری می‌کنند؛ اما چون انسان مصون از خطا و اشتباه نیست ممکن است عقیده‌ای را سرکوب کنند که «صحیح» یا «نیمه صحیح و نیمه اشتباه» باشد. او بر این باور است که عقاید انسان از سه حالت خارج نیست: صحیح، نیمه صحیح و غلط و نیمه غلط. او استدلال می‌کند در هر حالت آزادی ضرورت دارد؛ چراکه فقدان آزادی در حالت اول انسان را از رسیدن به حقیقت محروم می‌کند، در حالت دوم نیز فقدان آزادی و سرکوب عقاید باعث عدم اصطکاک حق و باطل و در نتیجه روشن‌تر نشدن حقیقت می‌شود. در حالت سوم هم آزادی ضرورت دارد؛ زیرا در معرکه دو اندیشه نیمه صحیح و نیمه اشتباه، عقیده ثالثی از میان دو اندیشه متضاد، پاره‌های حقیقت را بیرون می‌کشد و آن‌ها را به هم وصل می‌کند و آن را به صورت مجموعه‌ای جدید

۲۶۰

1. john stuart mill

در اختیار بشر قرار می‌دهد (استوارت میل، ۱۳۶۵، صص. ۱۴۱-۱۴۰). میل در اثر برجسته خود درباره آزادی، بر اهمیت حمایت از آزادی فردی در برابر دخالت جامعه و دولت تأکید می‌کند. از نظر او افراد باید آزاد باشند تا آن‌طور که می‌خواهند عمل کنند مگر اینکه اقدامات آن‌ها به دیگران آسیب برساند (Strasser, 1984).

آیزایا برلین هم آزادی را شرط نیل به حقیقت دانسته و معتقد است انسان باید همواره جوایز حقیقت باشد و با بهره‌گیری از انتقاد، تفکر و استدلال از همگونی با جماعت احتراز کند حتی اگر این هم‌رنگی او را ناجور و زنده جلوه دهد (برلین، ۱۳۶۸، ص. ۳۴۵). برلین (۱۹۵۸) آزادی را به دو دسته آزادی منفی و مثبت طبقه‌بندی کرده است. آزادی مثبت بر توانایی عمل بر اساس اراده خود و انجام انتخاب‌های معنادار تأکید دارد و اغلب مستلزم شرایط حمایتی است، در حالی که آزادی منفی بر فقدان محدودیت‌های خارجی تمرکز می‌کند. آزادی منفی عمدتاً به آزادی فرد از محدودیت‌های خارجی مربوط می‌شود و به فرد اجازه می‌دهد آن‌طور که می‌خواهد عمل کند بدون اینکه دیگران در کار او دخالت کنند (Taylor, 2017). آزادی منفی شامل توانایی بیان آزادانه نظرات، حرکت بدون محدودیت و پیگیری اهداف شخصی بدون دخالت دیگران است (Christman, 1991)؛ از سوی دیگر آزادی مثبت به معنای توانایی عمل بر اساس اراده آزاد و کنترل زندگی خود است. این مفهوم بر تسلط بر خود و توانایی پیگیری و تحقق اهداف اساسی فرد تأکید می‌کند. آزادی مثبت اغلب شامل داشتن منابع، آموزش و فرصت‌های لازم برای دستیابی به اهداف فرد است و به این معناست که فرد نقش فعالی در شکل‌دهی به سرنوشت خود دارد (Swan, 2003).

به گفته برلین، آزادی مثبت امکان عمل به گونه‌ای است که فرد کنترل زندگی خود را به دست گرفته و اهداف اساسی خود را محقق می‌سازد (Kaur, 2013). برلین استدلال می‌کند که اگرچه هر دو مفهوم آزادی معتبر هستند؛ اما اساساً متفاوت بوده و گاهی می‌توانند با یکدیگر در تضاد باشند. او خاطر نشان می‌کند که آزادی منفی عمدتاً به عاملان فردی نسبت داده می‌شود، در حالی که آزادی مثبت می‌تواند به جمع‌ها یا افرادی که به‌عنوان اعضای جمع‌ها در نظر گرفته می‌شوند، نسبت داده شود (Berlin, 2017)؛ لذا برلین بر خطرات بالقوه مرتبط با آزادی مثبت تأکید می‌کند، به‌ویژه اینکه چگونه می‌تواند به استبداد تبدیل شود زمانی که افراد یا گروه‌ها ایده خود را از خودشکوفایی بر دیگران تحمیل می‌کنند و در نتیجه آزادی منفی را محدود می‌سازند (Kis, 2013). تمایز برلین بین این دو شکل آزادی پیامدهای مهمی برای درک ما از آزادی دارد. آزادی منفی به‌شدت با ایدئال‌های دموکراسی‌های لیبرال مرتبط

است که اولویت را به حمایت از حقوق و آزادی‌های فردی در برابر اجبار خارجی می‌دهند. در مقابل آزادی مثبت می‌تواند به اصول دولت رفاه مرتبط باشد که هدف آن فراهم کردن ابزارهای لازم برای افراد به منظور تحقق پتانسیل‌هایشان است و از این طریق شکل ماهوی تری از آزادی را تضمین می‌کند (Dimova-Cookson, 2022).

آزادی، به‌عنوان مفهومی بنیادین در وجود انسان، از طریق سطوح و انواع مختلفی قابل درک است که پیچیدگی و اهمیت آن را در بافت‌های اجتماعی نشان می‌دهد. این مفهوم شامل حقوقی است که افراد دارا هستند و نیز شامل فقدان محدودیت در اعمالشان است که امکان بیان شخصی و خودمختاری را فراهم می‌کند. این ماهیت چندبُعدی آزادی برای درک پویایی‌های اجتماعی معاصر ضروری است و اغلب به‌عنوان نقطه کانونی در بحث‌های مربوط به حقوق فردی، ساختارهای اجتماعی و نقش دولت مطرح می‌شود (Volokhova, 2020). سطوح آزادی^۱ را می‌توان به انواع خاصی از جمله آزادی شخصی، سیاسی، اقتصادی و اطلاعاتی تقسیم‌بندی کرد که هر یک به شکلی منحصربه‌فرد به توانمندسازی فردی و جمعی کمک می‌کنند؛ برای مثال آزادی شخصی به افراد اجازه می‌دهد بر اساس انتخاب‌های خود زندگی کنند، آزادی سیاسی مشارکت در فرایندهای دموکراتیک را ممکن می‌سازد و آزادی اقتصادی به کارآفرینی و استقلال مالی می‌انجامد (Balkin, 2017). این دسته‌بندی‌ها تعامل پیچیده بین حقوق فردی و چهارچوب‌های گسترده‌تر اجتماعی را برجسته می‌کنند؛ بنابراین اگر آزادی را به‌عنوان مفهوم کلی و انتزاعی در نظر بگیریم می‌توان با توجه به سطوح آن، ابعاد و مؤلفه‌های مختلفی برای آن تعریف کرد؛ این مؤلفه‌ها عبارتند از: آزادی اندیشه، آزادی عقیده، آزادی بیان، آزادی سیاسی و آزادی اجتماعی.

۱. آزادی اندیشه^۲: یکی از جوهی که لیبرالیسم برای آزادی قائل است آزادی اندیشه است. اهمیت این وجه از آزادی در اندیشه لیبرالی ریشه در باور آن مکتب به عاقل بودن انسان دارد. هرچند مفهومی که از عقلانیت انسان استنباط می‌کند مترادف عقلانی بودن رفتار بشر در هر زمینه و در هر زمان و مکانی نیست، بلکه مراد اتکای نوع بشر به قوه عقل است که به‌وسیله آن می‌تواند همه امور مقدس و غیر مقدس را زیر سؤال برده و راجع به درستی یا نادرستی آن‌ها کاوش کند و در این فرایند کشف حقیقت سهل‌الوصول‌تر شود. به قول قاضی اولیور هولمز «با مبادله آزاد اندیشه‌ها و افکار بهتر می‌توان به‌غایت مطلوب رسید؛ چراکه بهترین آزمون حقیقت آن است که

-
1. Levels of freedom
 2. Freedom of thought

قدرت تفکر در بازار رقابت اندیشه‌ها خودش را بر کرسی قبول بنشانند» (شاپیرو، ۱۳۸۰، ص. ۶). به‌طور خلاصه می‌توان گفت آزادی اندیشه یکی از حقوق بنیادین بشر است که محتوا و معنای این حق به‌خوبی تعریف نشده و برداشت‌های متفاوتی از آن وجود دارد (Bublitz, 2014).

در بیانیه‌های سیاسی کلان و نوشته‌های تاریخی، آزادی اندیشه اغلب به‌طور کلی و مبهم به شرایط اجتماعی‌ای اشاره دارد که موجب شکوفایی تفکر آزاد می‌شوند؛ با تعهد به آزادی اندیشه، دولت‌ها ممکن است از نظر سیاسی و اخلاقی ملزم به فراهم کردن چنین شرایط اجتماعی و نهادی شوند؛ باین‌حال این تعهدات لزوماً به مطالبات قانونی مشخص و اجرایی‌ای تبدیل نمی‌شوند که دادگاه‌ها بتوانند آن‌ها را اعمال کنند و دولت‌ها موظف به رعایت آن‌ها باشند؛ بنابراین هنگام بحث درباره آزادی اندیشه، ضروری است که مشخص شود آیا منظور یک ایده کلی سیاسی-اجتماعی است، یا یک حق اخلاقی یا طبیعی یا یک حق قانونی متمایز. در مورد اخیر، آزادی اندیشه یک مفهوم فنی با ویژگی‌های خاص است که در چهارچوب‌های حقوقی مختلف جای گرفته و محدود شده است (Bublitz, 2021). برتراند راسل ویژگی بارز تفکر آزاد را رهایی از سلطه سنت و استبداد امیال فرد توصیف می‌کند؛ از نظر وی اندیشه آزاد به معنای آزادی مطلق نیست، بلکه تفکری است که در چهارچوب قوانین عقلانی شکل می‌گیرد (Russell, 1957).

۲. **آزادی عقیده:** عقیده، اندیشه‌ای است که به باور تبدیل شده است و صاحب آن به آن اندیشه، ایمان و اعتقاد دارد و آن را به‌عنوان یک حقیقت پذیرفته است. درحالی‌که اندیشه یک تفکر صرف است که هر آن ممکن است تغییر یابد و صاحب آن به امکان و احتمال تغییر در صورت ارائه اندیشه‌ای بهتر اعتراف کند. درواقع می‌توان ادعا کرد مرز میان اندیشه و عقیده در میزان درونی شدن و پذیرش آن از طرف صاحب آن است؛ بنابراین آزادی عقیده همانند آزادی اندیشه مفهومی مبهم و مناقشه‌انگیز است. از منظر بیرونی این مفهوم باید به‌صورت محدود و در معنای «اعتقاد» تفسیر شود؛ اما از منظر درونی، باید آن را به‌صورت گسترده‌تری و به‌عنوان نوع خاصی از اندیشه در نظر گرفت؛ علاوه بر این عقاید دارای ویژگی‌های خاصی هستند که نیازمند توضیح بیشتری است (Bublitz, 2021).

۳. **آزادی بیان:** بیان اولین و نزدیک‌ترین جلوه ظهور و بروز یک نظر و عقیده است که در بسیاری از موارد در قالب‌های زبانی یا نوشتاری تجلی پیدا می‌کند. فرهنگ آکسفورد آزادی

1. Freedom of Belief

2. Freedom of expression

بیان را «آزادی ابراز عقاید و نظریات بدون پنهان کاری و علی‌الخصوص به دور از ترس از تنبیه» را تعریف کرده است (McLean & McMillan, 2009). آزادی بیان شامل آزادی داشتن نظرات و انتقال اطلاعات و ایده‌ها بدون مداخله دولت است. برخلاف آزادی سخن گفتن^۱ و آزادی مطبوعات، آزادی بیان نه تنها حق انتقال اطلاعات را محافظت می‌کند، بلکه حق دریافت اطلاعات را نیز شامل می‌شود. آزادی بیان سنگ بنای حقوق و آزادی‌های بنیادین است و برای وجود یک جامعه دموکراتیک و ایجاد امکان مشارکت عمومی در فرایند تصمیم‌گیری ضروری است؛ زیرا شهروندان در صورت عدم دسترسی به اطلاعات نمی‌توانند در فرایند تصمیم‌گیری مشارکت کنند و از حق رأی خود استفاده کنند و نظرات خود را آزادانه بیان کنند (Hoxhaj, 2013).

۴. **آزادی اجتماعی:** منظور از آزادی‌های اجتماعی، آزادی‌هایی است که فرد در جامعه و در مقابل اجتماع از آن‌ها برخوردار است. در مکتب لیبرالیسم در رابطه بین فرد و جامعه و حقوق متقابل آن‌ها، ارزش و اعتبار نهایی به فرد داده می‌شود؛ اگرچه این آزادی عمل برای فرد نباید موجب اضرار به حقوق دیگر افراد جامعه شود. از منظر لیبرالی در تمام آن چیزهایی که مربوط به روابط خارجی انسان است. او قانوناً در مقابل کسانی که پای مصالح‌شان در میان است، مسئول است. آزادی اجتماعی به این معناست که هیچ‌گونه رابطه‌ای از زور بین افراد وجود ندارد و هر فرد از مداخله قهری دیگران آزاد است. این آزادی با رابطه اجتماعی تعریف می‌شود و معمولاً به دو صورت حقوق اساسی یا آزادی‌های اساسی کلاسیک و مبادلات آزاد در نظر گرفته می‌شود (Kolm, 2004)؛ بنابراین در صورتی می‌توان گفت که آزادی اجتماعی زمانی در یک جامعه برقرار است که هیچ فردی به وسیله دیگران به‌عنوان فرد، گروه یا مؤسسه (مگر در صورت ضرورت برای جلوگیری از اینکه او دیگران را مجبور کند) تحت فشار قرار نگیرد.

۲۶۴

۵. **آزادی سیاسی:** آزادی‌های سیاسی در مکتب لیبرالیسم بر تحدید قدرت سیاسی و دولت حاکم تأکید دارد. لیبرالیسم در مقابل دو دیدگاه سیاسی اقتدارگرایی و آنارشسیسم وجود دولت را امری ضروری می‌داند؛ لکن بر این باور است که حکومت پیمانی است بین مردم و زمامداران؛ اما از آنجا که تمرکز قدرت سیاسی در دست حاکمان ممکن است موجب تعدی به حقوق مردم شود باید برخی مصونیت‌ها به نام آزادی سیاسی به مردم داده شود تا ایشان را

1. Freedom of speech
2. Social Freedom
3. Political freedom

از گزند دست‌اندازی قدرت سیاسی در امان نگه دارد؛ بنابراین آزادی‌های سیاسی و مدنی در یک کشور از جمله آزادی تشکیل گروه‌های مخالف و رقابت برای کسب مقام‌های سیاسی اشاره دارد (Goel & Nelson, 2005). در این مکتب پنج نوع آزادی سیاسی برای مردم به رسمیت شناخته شده است:

- آزادی مردم در انتخاب زمامداران (بر اساس مکانیسم‌های قانونی)؛
- آزادی مردم در نظارت بر عملکرد زمامداران (بر اساس مکانیسم‌های قانونی)؛
- آزادی مردم در ایجاد نهادهای مدنی و تشکل‌های سیاسی (بر اساس مکانیسم‌های قانونی)؛
- آزادی مردم در انتقاد از عملکرد زمامداران (بر اساس مکانیسم‌های قانونی)؛
- آزادی مردم در برکناری زمامداران (بر اساس مکانیسم‌های قانونی). اگرچه آزادی سیاسی به‌عنوان آزادی از محدودیت‌های خارجی بر عمل تفسیر می‌شود؛ اما می‌تواند به‌عنوان تمرین مثبت حقوق، ظرفیت‌ها و امکانات عمل و استفاده از حقوق اجتماعی یا گروهی تعریف شود (Taylor, 2017).

روش پژوهش

روش پژوهش، پیمایش و جامعه آماری شامل طلاب حوزه علمیه قم و دانشجویان دانشگاه تهران است که جمعیت دانشجویان دانشگاه تهران ۵۲۱۵۴ نفر و جمعیت طلاب حوزه علمیه قم ۷۵۰۰۰ نفر است. حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران ۳۸۳ تعیین شد که برای کاهش اثر خطای نمونه‌گیری به ۴۸۰ نمونه افزایش پیدا کرد و به‌صورت برابر بین دو جامعه تقسیم شد. روش نمونه‌گیری نیز تصادفی ساده و ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه محقق ساخته است. در جدول زیر مشخصات جمعیت شناختی جمعیت نمونه آمده است.

جدول ۱. مشخصات جمعیت نمونه

طلاب		دانشجویان			
درصد	فراوانی	درصد	فراوانی		
۲۰/۱	۴۷	۶۸/۵	۱۵۹	مرد	جنسیت
۷۹/۹	۱۸۷	۳۱/۵	۷۳	زن	
۲۰/۵	۴۸	۸۹/۶	۲۰۷	مجرد	تاهل
۷۹/۵	۱۸۶	۱۰/۴	۲۴	متاهل	
۵۴/۳	۱۲۷	۸۳/۵	۱۹۲	کارشناسی / سطح ۲	مقطع تحصیلی
۳۱/۶	۷۴	۱۰/۹	۲۵	کارشناسی ارشد / سطح ۳	
۱۴/۱	۳۳	۵/۷	۱۳	دکتری / سطح ۴	
۳۷/۶	۸۸	۴۲/۲	۹۷	فارس	قومیت
۲۰/۵	۴۸	۱۵/۲	۳۵	ترک	
۸/۱	۱۹	۷/۴	۱۷	کرد	
۲۳/۵	۵۵	۱۷/۸	۴۱	لر	
۲/۶	۶	۳/۵	۸	عرب	
۲/۱	۵	۳/۰	۷	گیلک	
۲/۶	۶	۱/۳	۳	مازنی	
۰/۹	۲	۰/۴	۱	تالش	
۲/۱	۵	۹/۱	۲۱	سایر	
۲۰		۱۸		حداقل	
۵۶		۴۰		حداکثر	
۲۸/۴۷		۲۲/۳۷		میانگین	

مشخصات پاسخگویان دانشجو نشان می‌دهد که جنسیت ۶۸/۵ درصد پاسخگویان دانشجو مرد و ۳۱/۵ درصد زن هستند. ۸۹/۶ درصد پاسخگویان دانشجو مجرد و ۱۰/۴ متأهل هستند. ۸۳/۵ درصد پاسخگویان دانشجوی کارشناسی، ۱۰/۹ درصد دانشجوی کارشناسی ارشد و ۵/۷ نیز دانشجوی مقطع دکتری هستند. ۴۲/۲ درصد پاسخگویان دانشجو فارس، ۱۵/۲ درصد ترک، ۷/۴ درصد کرد، ۱۷/۸ درصد لر، ۳/۵ درصد عرب، ۳ درصد گیلک و مابقی از سایر اقوام هستند. همچنین میانگین سنی پاسخگویان دانشجو ۲۲/۳۷ است. مشخصات پاسخگویان طلبه نیز نشان می‌دهد که جنسیت ۲۰/۱ درصد پاسخگویان طلبه مرد و ۷۹/۹ درصد زن هستند. ۲۰/۵ درصد پاسخگویان طلبه مجرد و ۷۹/۵ متأهل هستند. ۵۴/۳ درصد پاسخگویان طلبه سطح دو، ۳۱/۶ درصد طلبه سطح سه و ۱۴/۷۱ نیز طلبه سطح چهار هستند. ۳۷/۶ درصد پاسخگویان طلبه فارس، ۲۰/۵ درصد ترک، ۸/۱ درصد کرد، ۲۳/۵ درصد لر، ۲/۶ درصد عرب، ۲/۱ درصد گیلک و مابقی نیز از سایر اقوام هستند. همچنین میانگین سنی پاسخگویان طلبه نیز ۲۸/۴۷ است. برای تأمین پایایی از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است که نشان‌دهنده پایایی مناسب ابزار تحقیق است.

جدول ۲. مؤلفه‌های آزادی، گوشه‌ها و ضریب پایایی متغیرهای مورد بررسی

مؤلفه	گویه‌ها	آلفای کرونباخ
آزادی اندیشه	همه باید بتوانند در مورد مکاتب، مذاهب و ادیان آزادانه اندیشه نمایند. هیچ‌کس نباید مانع اندیشیدن افراد به‌صورت آزادانه شود. هیچ‌کس نباید به‌خاطر اندیشه‌اش تحت پیگرد قرار گیرد. هیچ‌کس نباید به دلیل اندیشه‌اش محاکمه و زندانی شود.	۰/۷۴۰
آزادی عقیده	همه باید بتوانند آزادانه عقاید خود را بیان نمایند. هیچ‌کس حق ندارد عقیده خود را به دیگران تحمیل نماید. هیچ‌کس نباید به دلیل داشتن عقیده‌ای تحت پیگرد قرار گیرد. هیچ‌کس نباید به خاطر عقیده‌اش محاکمه و زندانی شود.	۰/۷۷۶

مؤلفه	گویه‌ها	آلفای کرونباخ
آزادی بیان	<ul style="list-style-type: none"> - افراد باید بتوانند آزادانه و بدون ترس دربارهٔ مسائل جامعه با یکدیگر سخن بگویند. - باید به افراد اجازه داده شود که آزادانه و بدون ترس از تنبیه از دولت انتقاد نمایند. - روزنامه‌ها باید برای بیان حقایق کاملاً آزاد باشند و کسی نباید مانع آن‌ها شود. - مخالف هرگونه سانسور و ممیزی می‌باشم. - افراد با گرایش‌های فکری و عقیدتی گوناگون باید بتوانند عقیده و نظر خود را بیان کنند. 	۰/۸۳۷
آزادی‌های سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> - نباید کسی را به دلیل داشتن عقاید سیاسی خاص متهم کرد. - احزاب و گروه‌های سیاسی باید بتوانند سازمان و تشکیلات علنی داشته باشند. - احزاب و گروه‌های سیاسی باید بتوانند برنامه‌های خود را با مردم در میان بگذارند. - احزاب و گروه‌های سیاسی باید بتوانند جلسات گروهی و حزبی خود را آزادانه برگزار نمایند. - مردم حق دارند در انتخابات آزاد رهبرانشان را انتخاب نمایند. - مردم حق دارند قوانین موجود را از طریق رفتارندوم تغییر دهند. - همه شهروندان حق دارند نامزد پست‌های انتخابی کشور شوند و کسی حق ندارد آن‌ها را از این حق محروم کند. 	۰/۸۶۹
آزادی‌های اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - هرکس باید بتواند مطابق میل خود نوع پوشش و لباسش را انتخاب نماید. - هرکس باید بتواند آزادانه در هر گروه اجتماعی عضو و فعالیت نماید. - افراد و گروه‌ها باید در اجرای آداب، رسوم و مناسک فرهنگی، قومی و دینی خود آزاد باشند. - همهٔ افراد باید در تعیین نحوه و چگونگی گذران اوقات فراغت خود آزاد باشند. 	۰/۸۵۹

برای بررسی تطبیقی ابعاد و مؤلفه‌های آزادی در بین دانشجویان و طلاب از میانگین، آزمون اختلاف میانگین نمونه‌های مستقل و اندازه اثر استفاده شده است. برای محاسبه اندازه اثر از شاخص‌های مختلفی استفاده می‌شود.

به‌عنوان مثال Cohen's d از انحراف معیار ترکیبی، Hedges' correction از انحراف معیار ترکیبی به همراه یک ضریب اصلاح و Glass's delta از انحراف معیار گروه کنترل برای محاسبه اندازه اثر استفاده می‌کند. برای قضاوت و گزارش اندازه اثر نیز بدین صورت است که در صورتی که اندازه اثر کمتر از ۰/۲ باشد اندازه اثر کوچک و بی‌معنی، بین ۰/۲ تا ۰/۵ اندازه

اثر متوسط، بین ۰/۵ تا ۰/۸ اندازه اثر بزرگ و قوی و بالاتر از ۰/۸ نیز اندازه اثر بسیار قوی گزارش می‌شود (Fritz & et al, 2012; Tomczak & Tomczak, 2014).

یافته‌های پژوهش

نگرش به آزادی و مؤلفه‌های آزادی در این پژوهش در پنج بعد آزادی اندیشه، آزادی عقیده، آزادی بیان، آزادی سیاسی و آزادی اجتماعی صورت‌بندی و تفاوت نگرش دانشجویان و طلاب در خصوص آنها مورد بررسی قرار گرفته است که نتایج در ادامه آمده است.

جدول ۳. میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی اندیشه

تعداد	میانگین	انحراف معیار	اشتباه استاندارد
۲۳۴	۱۳۱۱/۷۹	۷۶۰۳۵/۲۵	۶۸۴۰۱/۱
۲۴۰	۶۰۴۲/۵۷	۱۹۷۷۴/۲۴	۵۶۱۹۶/۱

یافته‌های پژوهش در خصوص نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی اندیشه نشان می‌دهد که میانگین نگرش دانشجویان به آزادی اندیشه برابر ۷۹/۱۳ و طلاب برابر با ۵۷/۶۰ است.

جدول ۴. آزمون اختلاف میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی اندیشه

	F	سطح معناداری	T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	تفاوت میانگین‌ها	خطای استاندارد
با فرض برابری واریانس	۲/۰۲۶	۰/۱۵۵	۹/۳۸۰	۴۷۲	۰/۰۰۰	۲۱/۵۲۷	۲/۲۹۵
با فرض عدم برابری واریانس			۹/۳۷۲	۴۶۸/۳۸۸	۰/۰۰۰	۲۱/۵۲۷	۲/۲۹۷

در جدول فوق نتایج آزمون اختلاف میانگین نگرش به آزادی اندیشه در دانشجویان و طلاب ارائه شده است. نتیجه آزمون لون ($F = 2/026$) نشان می‌دهد که فرض عدم برابری واریانس رد و فرض برابری واریانس تأیید شده است. نتایج آزمون اختلاف میانگین با فرض برابری واریانس نشان می‌دهد که اختلاف میانگین نگرش به آزادی اندیشه در بین دانشجویان و طلاب معنادار ($sig = 0/000$) است.

جدول ۵. اندازه اثر برای اختلاف میانگین نگرش به آزادی اندیشه دانشجویان و طلاب

بازه اطمینان ۹۵ درصد		تخمین نقطه‌ای	استاندارد ساز	
حد بالا	حد پایین			
۱/۰۵۰	۰/۶۷۳	۰/۸۶۲	۲۴/۹۸۱	Cohen's d
۱/۰۴۸	۰/۶۷۲	۰/۸۶۰	۲۵/۰۲۱	Hedges' correction
۱/۰۸۶	۰/۶۹۲	۰/۸۹۰	۲۴/۱۹۸	Glass's delta

اندازه اثر بر مبنای روش‌های Cohen's d و Hedges' correction و Glass's delta به دست آمده است. عدد برآورد شده برای اندازه اثر اختلاف میانگین نگرش به آزادی اندیشه دانشجویان و طلاب برابر با ۰/۸۶۲، ۰/۸۶۰ و ۰/۸۹۰ است. این اندازه اثر بیانگر وجود اندازه اثر قوی اختلاف میانگین نگرش به آزادی اندیشه در بین دانشجویان و طلاب است.

جدول ۶. میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی عقیده

اشتباه استاندارد	انحراف معیار	میانگین	تعداد	
۱/۴۵۴۸۱	۲۲/۳۹۶۵۶	۸۳/۱۸۲۶	۲۳۷	دانشجویان
۱/۳۳۹۰۹	۲۰/۷۴۵۱۵	۴۹/۳۴۵۲	۲۴۰	طلاب

یافته‌های پژوهش در خصوص نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی عقیده نشان می‌دهد که میانگین نگرش دانشجویان به آزادی عقیده برابر ۸۳/۱۸ و طلاب برابر با ۴۹/۳۴ است.

جدول ۷. آزمون اختلاف میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی عقیده

خطای استاندارد	تفاوت میانگین‌ها	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	T	سطح معناداری	F	
۱/۹۷۶	۳۳/۸۳۷	۰/۰۰۰	۴۷۵	۱۷/۱۲۱	۰/۰۶۷	۳/۳۶۷	با فرض برابری واریانس
۱/۹۷۷	۳۳/۸۳۷	۰/۰۰۰	۴۷۱/۲۶۶	۱۷/۱۱۳			با فرض عدم برابری واریانس

در جدول فوق نتایج آزمون اختلاف میانگین نگرش به آزادی عقیده در بین دانشجویان و طلاب ارائه شده است. نتیجه آزمون لون ($F = ۳/۳۶۷$) نشان می‌دهد که فرض عدم برابری واریانس رد و فرض برابری واریانس تأیید شده است. نتایج آزمون اختلاف میانگین با فرض برابری واریانس نشان می‌دهد که اختلاف میانگین نگرش به آزادی عقیده در بین دانشجویان و طلاب معنادار ($sig = ۰/۰۰۰$) است.

جدول ۸. اندازه اثر برای اختلاف میانگین نگرش به آزادی عقیده دانشجویان و طلاب

بازه اطمینان ۹۵ درصد		تخمین نقطه‌ای	استاندارد ساز	
حد بالا	حد پایین			
۱/۷۷۳	۱/۳۶۲	۱/۵۶۸	۱۲۱/۵۸۱	Cohen's d
۱/۷۷۰	۱/۳۶۰	۱/۵۶۵	۲۱/۶۱۶	Hedges' correction
۱/۸۶۱	۱/۳۹۹	۱/۶۳۱	۲۰/۷۴۵	Glass's delta

عدد برآورد شده برای اندازه اثر اختلاف میانگین نگرش به آزادی عقیده دانشجویان و طلاب برابر با ۱/۵۶۸، ۱/۵۶۵ و ۱/۶۳۱ است. این اندازه اثر بیانگر وجود اندازه اثر بسیار قوی اختلاف میانگین نگرش به آزادی عقیده در دانشجویان و طلاب است.

جدول ۹. میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی بیان

تعداد	میانگین	انحراف معیار	اشتباه استاندارد
۲۳۲	۸۲/۲۲۶۲	۲۳/۰۰۴	۱/۵۱۰
۲۴۰	۴۶/۷۶۴۷	۱۹/۳۲۵	۱/۲۴۷

یافته‌های پژوهش در خصوص نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی بیان نشان می‌دهد که میانگین نگرش دانشجویان به آزادی بیان برابر ۸۲/۲۳ و طلاب برابر با ۴۶/۷۶ است.

جدول ۱۰. آزمون اختلاف میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی بیان

خطای استاندارد	تفاوت میانگین‌ها	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	T	سطح معناداری	F	
۱/۹۵۳	۳۵/۴۶۱	۰/۰۰۰	۴۷۰	۱۸/۱۵۶	۰/۰۰۰	۱۳/۴۱۹	با فرض برابری واریانس
۱/۹۵۹	۳۵/۴۶۱	۰/۰۰۰	۴۵۰/۸۶۶	۱۸/۱۰۳			با فرض عدم برابری واریانس

در جدول فوق نتایج آزمون اختلاف میانگین نگرش به آزادی بیان در بین دانشجویان و طلاب ارائه شده است. نتیجه آزمون لون ($F=13/419$) نشان می‌دهد که فرض عدم برابری واریانس تأیید و فرض برابری واریانس رد شده است. نتایج آزمون اختلاف میانگین با فرض عدم برابری واریانس نشان می‌دهد که اختلاف میانگین نگرش به آزادی بیان در بین دانشجویان و طلاب معنادار ($sig=0/000$) است.

جدول ۱۱. اندازه اثر برای اختلاف میانگین نگرش به آزادی بیان دانشجویان و طلاب

بازه اطمینان ۹۵ درصد		تخمین نقطه‌ای	استاندارد ساز	
حد بالا	حد پایین			
۱/۸۸۱	۱/۴۶۱	۱/۶۷۲	۲۱/۲۱۳	Cohen's d
۱/۸۷۸	۱/۴۵۹	۱/۶۶۹	۲۱/۲۴۷	Hedges' correction
۲/۰۷۸	۱/۵۹۰	۱/۸۳۵	۱۹/۳۲۵	Glass's delta

عدد برآورد شده برای اندازه اثر اختلاف میانگین نگرش به آزادی بیان دانشجویان و طلاب برابر با ۱/۶۷۲، ۱/۶۶۹ و ۱/۸۳۵ است. این اندازه اثر بیانگر وجود اندازه اثر بسیار قوی اختلاف میانگین نگرش به آزادی بیان در دانشجویان و طلاب است.

جدول ۱۲. میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی سیاسی

تعداد	میانگین	انحراف معیار	اشتباه استاندارد
۲۲۶	۷۱/۴۳۶	۱۹/۷۰۱	۱/۳۱۰
۲۴۰	۴۱/۰۶۵	۱۹/۹۰۸	۱/۲۸۵

یافته‌های پژوهش در خصوص نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی سیاسی نشان می‌دهد که میانگین نگرش دانشجویان به آزادی سیاسی برابر ۷۱/۴۳ و طلاب برابر با ۴۱/۰۶ است.

۲۷۳

جدول ۱۳. آزمون اختلاف میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی سیاسی

خطای استاندارد	تفاوت میانگین‌ها	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	T	سطح معناداری	F	
۱/۸۳۶	۳۰/۳۷۱	۰/۰۰۰	۴۶۴	۱۶/۵۴۲	۰/۸۸۴	۰/۰۲۱	با فرض برابری واریانس
۱/۸۳۵	۳۰/۳۷۱	۰/۰۰۰	۴۶۲/۸۵۲	۱۶/۵۴۷			با فرض عدم برابری واریانس

در جدول فوق نتایج آزمون اختلاف میانگین نگرش به آزادی سیاسی در دانشجویان و طلاب ارائه شده است. نتیجه آزمون لون ($F = 0/021$) نشان می‌دهد که فرض عدم برابری واریانس رد و فرض برابری واریانس تأیید شده است. نتایج آزمون اختلاف میانگین با فرض برابری واریانس نشان می‌دهد که اختلاف میانگین نگرش به آزادی سیاسی در بین دانشجویان و طلاب معنادار ($sig = 0/000$) است.

جدول ۱۴. اندازه اثر برای اختلاف میانگین نگرش به آزادی سیاسی دانشجویان و طلاب

بازه اطمینان ۹۵ درصد		تخمین نقطه‌ای	استاندارد ساز	
حد بالا	حد پایین			
۱/۷۳۹	۱/۳۲۶	۱/۵۳۳	۱۹/۸۰۸	Cohen's d
۱/۷۳۷	۱/۳۲۴	۱/۵۳۱	۱۹/۸۴۰	Hedges' correction
۱/۷۵۲	۱/۲۹۷	۱/۵۲۶	۱۹/۹۰۸	Glass's delta

عدد برآورد شده برای اندازه اثر اختلاف میانگین نگرش به آزادی سیاسی دانشجویان و طلاب برابر با ۱/۵۳۳، ۱/۵۳۱ و ۱/۵۲۶ است. این اندازه اثر بیانگر وجود اندازه اثر بسیار قوی اختلاف میانگین نگرش به آزادی سیاسی در دانشجویان و طلاب است.

جدول ۱۵. میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی اجتماعی

تعداد	میانگین	انحراف معیار	اشتباه استاندارد
۲۳۳	۷۸/۶۲۱۲	۲۱/۵۶۸	۱/۴۱۳
۲۴۰	۳۱/۸۲۲۹	۱۷/۰۸۵	۱/۱۰۳

یافته‌های پژوهش در خصوص نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی اجتماعی نشان می‌دهد که میانگین نگرش دانشجویان به آزادی اجتماعی برابر ۷۸/۶۲ و طلاب برابر با ۳۱/۸۲ است.

جدول ۱۶. آزمون اختلاف میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی اجتماعی

خطای استاندارد	تفاوت میانگین‌ها	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	T	سطح معناداری	F	
۱/۷۸۶	۷۹۸/۴۶	۰/۰۰۰	۴۷۱	۲۶/۱۹۸	۰/۰۰۰	۱۴/۸۰۳	با فرض برابری واریانس
۱/۷۹۲	۷۹۸/۴۶	۰/۰۰۰	۴۴۱/۶۶۱	۲۶/۱۰۹			با فرض عدم برابری واریانس

در جدول فوق نتایج آزمون اختلاف میانگین نگرش به آزادی اجتماعی در دانشجویان و طلاب ارائه شده است. نتیجه آزمون لون ($F = 14/803$) نشان می‌دهد که فرض عدم برابری واریانس تأیید و فرض برابری واریانس رد شده است. نتایج آزمون اختلاف میانگین با فرض عدم برابری واریانس نشان می‌دهد که اختلاف میانگین نگرش به آزادی اجتماعی در دانشجویان و طلاب معنادار ($sig = 0/000$) است.

جدول ۱۷. اندازه اثر برای اختلاف میانگین نگرش به آزادی اجتماعی دانشجویان و طلاب

بازه اطمینان ۹۵ درصد		تخمین نقطه‌ای	استاندارد ساز	
حد بالا	حد پایین			
۲/۶۴۶	۲/۱۷۲	۲/۴۰۹	۱۹/۴۲۳	Cohen's d
۲/۶۴۱	۲/۱۶۸	۲/۴۰۶	۱۹/۴۵۴	Hedges' correction
۳/۰۴۳	۲/۴۳۴	۲/۷۳۹	۱۷/۰۸۵	Glass's delta

عدد برآورد شده برای اندازه اثر اختلاف میانگین نگرش به آزادی اجتماعی دانشجویان و طلاب برابر با ۲/۴۰۹، ۲/۴۰۶ و ۲/۷۳۹ است. این اندازه اثر بیانگر اندازه اثر بسیار قوی اختلاف میانگین نگرش به آزادی اجتماعی در دانشجویان و طلاب است.

جدول ۱۸. میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی

اشتباه استاندارد	انحراف معیار	میانگین	تعداد	
۱/۴۷۸	۲۱/۷۲۴	۷۴/۶۳۶	۲۱۶	دانشجویان
۱/۰۲۴	۱۵/۸۵۶	۳۵/۹۳۳	۲۴۰	طلاب

یافته‌های پژوهش در خصوص نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی نشان می‌دهد که میانگین نگرش دانشجویان به آزادی برابر ۷۴/۶۴ و طلاب برابر با ۳۵/۹۳ است.

جدول ۱۹. آزمون اختلاف میانگین نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی

خطای استاندارد	تفاوت میانگین‌ها	سطح معنی‌داری	درجه آزادی	T	سطح معناداری	F	
۱/۷۶۹	۳۸/۷۰۲	۰/۰۰۰	۴۵۴	۲۱/۸۷۵	۰/۰۰۰	۱۹/۹۲۹	با فرض برابری واریانس
۱/۷۹۸	۳۸/۷۰۲	۰/۰۰۰	۳۸۹/۹۵۳	۲۱/۵۲۶			با فرض عدم برابری واریانس

در جدول فوق نتایج آزمون اختلاف میانگین نگرش به آزادی در دانشجویان و طلاب ارائه شده است. نتیجه آزمون لون ($F=19/929$) نشان می‌دهد که فرض عدم برابری واریانس تأیید و فرض برابری واریانس رد شده است. نتایج آزمون اختلاف میانگین با فرض عدم برابری واریانس نشان می‌دهد که اختلاف میانگین نگرش به آزادی در دانشجویان و طلاب معنادار است. ($sig=0/000$)

۲۷۶

جدول ۲۰. اندازه اثر برای اختلاف میانگین نگرش به آزادی دانشجویان و طلاب

بازه اطمینان ۹۵ درصد		تخمین نقطه‌ای	استاندارد ساز	
حد بالا	حد پایین			
۲/۲۷۸	۱/۸۲۴	۲/۰۵۲	۱۸/۸۶۴	Cohen's d
۲/۲۷۴	۱/۸۲۱	۲/۰۴۸	۱۸/۸۹۶	Hedges' correction
۲/۷۲۵	۲/۱۵۴	۲/۴۴۱	۱۵/۸۵۶	Glass's delta

عدد برآورد شده برای اندازه اثر اختلاف میانگین نگرش به آزادی دانشجویان و طلاب برابر با ۲/۰۵۲، ۲/۰۴۸ و ۲/۴۴۱ است. این اندازه اثر بیانگر وجود اندازه اثر بسیار قوی اختلاف میانگین نگرش به آزادی در دانشجویان و طلاب است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش نگرش دانشجویان و طلاب به آزادی و ابعاد و مؤلفه‌های آن به صورت مقایسه‌ای مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. در جداول زیر خلاصه‌ای از میانگین آزادی و ابعاد آزادی در بین دانشجویان و طلاب ارائه شده است. یافته‌ها نشان داد که اعتقاد و نگرش دانشجویان به آزادی و مؤلفه‌های آن به ترتیب آزادی عقیده (۸۳/۱ بر مبنای ۱۰۰)، آزادی بیان (۸۲/۲)، آزادی اندیشه (۷۹/۱)، آزادی اجتماعی (۷۸/۶) و آزادی سیاسی (۷۱/۴) هستند. مقدار کلی اهمیت آزادی از منظر دانشجویان نیز برابر با ۷۴/۶ است. همان‌طور که مشخص است اعتقاد و نگرش دانشجویان به آزادی و ابعاد آن‌ها نسبتاً زیاد و شدید است. بالا بودن میانگین آزادی عقیده و آزادی بیان در بین دانشجویان و پایین بودن آزادی اجتماعی و آزادی سیاسی نشان می‌دهد برخلاف برخی از پژوهشگران که آزادی را مساوی با اباحه‌گری می‌دانند، دانشجویان بر ماهیت آزادی و اهمیت وجود بستری برای تفکر آزاد و بیان عقاید تأکید دارند. در مقابل نتایج به دست آمده در خصوص نگرش طلاب به ابعاد و مؤلفه‌های آزادی نشان داد که ابعاد آزادی در این گروه به ترتیب آزادی اندیشه (۵۷/۶)، آزادی عقیده (۴۹/۳)، آزادی بیان (۴۶/۸)، آزادی سیاسی (۴۱/۱) و آزادی اجتماعی (۳۱/۸) بالاترین اهمیت را دارند. مقدار کلی اعتقاد و نگرش به آزادی نیز برابر با ۳۵/۹ است که نسبتاً ضعیف و پایین است. همان‌طور که نتایج نشان می‌دهد اختلاف قابل توجهی بین نگرش دانشجویان و طلاب نسبتاً به آزادی و مؤلفه‌های آزادی وجود دارد و این اختلاف در همه ابعاد و مؤلفه‌ها معنادار است. بالا و بسیار قوی بودن اندازه اثر تقریباً در همه ابعاد مورد بررسی نیز نشانگر جدی و بااهمیت بودن تفاوت مشاهده بین دو گروه مورد بررسی است که بیانگر اختلاف قابل توجه و تفاوت محیط دانشگاه و حوزه در نگرش به آزادی و ابعاد و مؤلفه‌های آزادی است. نکته قابل توجه دیگر در یافته‌ها بالا بودن انحراف معیار در بین دانشجویان نسبت به طلاب است. این امر بیانگر اختلاف نظر بیشتر در بین دانشجویان به مؤلفه‌های آزادی نسبت به طلاب است. به عبارت دیگر در بین طلاب اختلاف نظر کمتری نسبت به آزادی و مؤلفه‌های آن وجود دارد.

اگرچه امکان مقایسه نتایج این پژوهش با پژوهش‌های دیگر به دلیل نبود پژوهش در زمینه

بررسی تطبیقی نگرش دانشجویان و طلاب نسبت به آزادی و مؤلفه‌های آزادی میسر نیست؛ اما بررسی نتایج پژوهش‌های تطبیقی و مقایسه‌ای انجام شده در سایر حوزه‌ها در بین این دو گروه نشان می‌دهد که اختلاف قابل توجه و معناداری بین دانشجویان و طلاب در متغیرهای مورد بررسی وجود دارد که نشانگر اهمیت این موضوع و نگاه، جهان‌بینی و پارادایم فکری این دو جریان فکری است که اتفاقاً هر دو نقش بسیار مهمی در حیات سیاسی و اجتماعی ایران داشته‌اند. تفاوت در میزان رضامندی از رسانه استانی و انتظار این دو گروه از این رسانه (محمودی و هرمزی زاده، ۱۳۸۹)، تفاوت بین دو گروه در خوانش رمان‌های جنگ تحمیلی (جوادی یگانه و همکاران، ۱۳۹۲)، تفاوت در میانگین نمره بهزیستی معنوی، بهزیستی روان‌شناختی و کارآمدی خانواده دانشجویان و طلاب (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۴)، تفاوت در نمره سبک زندگی اسلامی، میزان خودمهارگری و ویژگی‌های شخصیتی (نصر اصفهانی و همکاران، ۱۳۹۶)، تفاوت در جهت‌گیری مذهبی و عوامل شخصی (هوشیاری و رحمتی، ۱۳۹۷) و تفاوت در میزان دین‌داری (ریاحی و همکاران، ۱۳۹۷) همگی از وجود تفاوت و اختلاف قابل توجه در جهان‌بینی و پارادایم فکری این دو گروه اجتماعی حکایت دارند. با توجه به نقش پررنگ این دو گروه در تاریخ معاصر ایران در صد و پنجاه سال اخیر، دلیل و علت بسیاری از تضادها و کشمکش‌های تاریخ معاصر کشور را می‌توان به این تفاوت برداشت از مفاهیم مختلف از جمله آزادی مرتبط دانست. لذا با توجه جایگاه مهم و تأثیرگذار این دو گروه اجتماعی مرجع در جامعه ایران و نقش مؤثر هر دو گروه بر تحولات سیاسی و اجتماعی حال و آینده ایران، می‌توان گفت تا زمانی که زمینه‌های تعامل فکری و همگرایی این دو بخش مهم جامعه فراهم نشود، نمی‌توان به کاهش تنش در سطوح مختلف اجتماعی و سیاسی و شکل‌گیری مدارا و درک متقابل در سپهر اجتماعی و سیاسی کشور خوش‌بین و امیدوار بود.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان: نویسندگان به تنهایی در آماده‌سازی مقاله نقش داشته‌اند.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسندگان در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسندگان حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- آربلاستر، آنتونی (۱۳۶۷). *ظهور و سقوط لیبرالیسم غرب*، ترجمه عباس مخبر، تهران: نشر مرکز.
- استوارت میل، جان (۱۳۶۳). *رساله در باب آزادی*. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۹). *صحیفه امام*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ ۵.
- برلین، آیزایا (۱۳۶۸). *چهار مقاله درباره آزادی*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: انتشارات خوارزمی.
- بهادری جهرمی، علی و فتاحی زفرقندی، علی. (۱۳۹۵). محدودیت‌های آزادی‌های عمومی در حکومت‌های اسلامی و سکولار. *پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، ۳(۲)، ۲۰-۱. <https://doi.org/10.22091/csiw.2017.917.1051>
- بهنام‌فر، محمد و روشان حسن. (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی مفهوم آزادی در اندیشه مولانا و مکتب اومانیسم. *پژوهش‌های ادبیات تطبیقی*. ۷(۴)، ۲۰۰-۱۶۲. <https://clrj.modares.ac.ir/article-1221743--fa.html>
- جوادی یگانه، محمدرضا، جمشیدیها، غلامرضا و صحفی، سید محمدعلی. (۱۳۹۲). نحوه خوانش رمان‌های جنگ تحمیلی در میان دانشجویان و طلاب. *مطالعات جامعه‌شناختی (نامه علوم اجتماعی سابق)*، ۲۰(۱)، ۹۴-۶۷. <https://doi.org/10.22059/jsr.2013.56209>
- جیرانی، یاشار. (۱۳۹۹). *تکثرگرایی ارزشی و آزادی در اندیشه آیزایا برلین*. پژوهش سیاست نظری. ۲(۹)، ۱۰-۱. <https://political.ihss.ac.ir/Article/11808/FullText>
- ذبیح‌الله، مراد. (۱۳۹۸). نسبت کرامت و آزادی در اسلام و لیبرالیسم. *اندیشه‌های حقوق عمومی*، ۲(۱۶)، ۹۶-۷۹. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1626722>
- ریاحی، محمد اسماعیل، معمار، رحمت‌الله و رحیمی‌راد، مهدی (۱۳۹۷). بررسی جامعه‌شناختی اثرات دین‌داری بر سلامت روان با استفاده از مدل فرایند استرس؛ مطالعه دانشجویان و طلاب شهر قم. *علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد*، ۱۵(۲)، ۱۷۲-۱۳۳. <https://doi.org/10.22067/jss.v15i2.44616>
- شاپیرو، جان سالوین (۱۳۸۰). *لیبرالیسم، معنا و تاریخ آن*. ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: نشر مرکز.
- شریفانی، محمد. (۱۳۹۸). *بررسی سیر تطور مفهوم آزادی و اختیار در اندیشه غرب و اسلام*. فصلنامه

- اندیشه دینی دانشگاه شیراز، ۱۹(۷۲)، ۸۴-۶۱. <https://doi.org/10.22099/jrt.2019.5449>
- شریفانی، محمد و معرفت، محمد. (۱۴۰) کاوشی تحلیلی و مقایسه‌ای بر انواع آزادی از دیدگاه اسلام و غرب. فصلنامه پژوهش‌های اخلاقی. ۲(۱۳)، ۱۵۶-۱۳۳.
- <https://doi.org/20.1001.1.23833279.1401.13.50.6.7>
- لک‌زایی، شریف و جبارنژاد، محسن. (۱۳۹۶). آزادی در اندیشه امام خمینی: تحلیل مصاحبه‌های امام با خبرنگاران در نجف، پاریس و قم. اندیشه سیاسی در اسلام. ۴(۱۳)، ۱۷۳-۱۵۱.
- https://andishehsiyasi.ri-khomeini.ac.ir/article_63504.html
- محمودی، جواد و هرمزی زاده، محمدعلی. (۱۳۸۹). بررسی مقایسه‌ای استفاده، رضامندی و انتظار دانشجویان و طلاب شهر قم از برنامه‌های شبکه استانی. فصلنامه علمی رسانه‌های دیداری و شنیداری، ۶(۱۴)، ۱۲۷-۱۱۰. <https://doi.org/20.1001.1.26454696.1389.6.14.6.1>
- منوچهری، عباس. (۱۳۸۳). هایدگر و آزادی. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان (مطالعات و پژوهش‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی)، (۳۹)، ۱۶۸-۱۴۹.
- <https://sid.ir/paper/47696/fa>
- نصر اصفهانی، محمد سعید، یوسفی، محمد مهدی، صالحی، مبین و رحمتی، امین (۱۳۹۶). رابطه سبک زندگی اسلامی با خود مهارگری و ویژگی‌های شخصیتی در بین دانشجویان و طلاب. روان‌شناسی و دین، ۳(۱۱)، ۱۲۰-۱۱۳.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1361430>
- هوشیاری، جعفر، رحمتی، امین (۱۳۹۷). مقایسه جهت‌گیری مذهبی، عوامل شخصیتی و رضایت از زندگی در میان دانشجویان و طلاب شهر قم. پژوهش‌های روانشناسی اسلامی، ۱(۱)، ۳۰-۷. https://ri.journals.miu.ac.ir/article_3780.html
- هوشیاری، جعفر، صفورایی پاریزی، محمد مهدی و نیوشا، بهشته. (۱۳۹۴). مقایسه بهزیستی معنوی، بهزیستی روان‌شناختی و کارآمدی خانواده در میان دانشجویان و طلاب. روان‌شناسی و دین، ۳(۹)، ۷۱-۹. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1108425>
- Balkin, J. M. (2017). Digital speech and democratic culture: A theory of freedom of expression for the information society. In *Law and Society approaches to cyberspace* (pp. 325382-). Routledge. [Link]
- Berlin, I. (2017). Two concepts of liberty. In *Liberty Reader* (pp. 3357-). Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.432421-9780203754658/two-concepts-liberty-isaiah-berlin>
- Bublitz, J. C. (2014). Freedom of thought in the age of neuroscience: a plea and a

proposal for the renaissance of a forgotten fundamental right. ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie/Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy, 125-.
<https://www.jstor.org/stable/24756752>

- Bublitz, J. C. (2021). Freedom of thought as an international human right: Elements of a theory of a living right. *The Law and Ethics of Freedom of Thought, Volume 1: Neuroscience, Autonomy, and Individual Rights*, 49- 101. https://www.chrisbublitz.de/wp-content/uploads/202307//Bublitz_2021_Freedom-of-Thought-as-a-Human-Right_Elements.pdf

- Christman, J. (1991). Liberalism and individual positive freedom. *Ethics*, 101(2), 343-359. <https://www.jstor.org/stable/2381867>

- Dimova-Cookson, M. (2022). The two modern liberties of Constant and Berlin. *History of European Ideas*, 48(3), 229- 245. <https://doi.org/10.108001916599.2022.2056336/>

- Douglass, R. (2012). Montesquieu and modern republicanism. *Political Studies*, 60(3), 703719-. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2011.00932.x>

- Fritz, C. O.; Morris, P. E. & Richler, J. J. (2012). Effect size estimates: current use, calculations, and interpretation. *Journal of experimental psychology: General*, 141(1), 2. doi: <https://doi.org/10.1037/a0024338>

- Goel, R. K. & Nelson, M. A. (2005). Economic freedom versus political freedom: cross-country influences on corruption. *Australian Economic Papers*, 44(2), 121- 133. <https://doi.org/10.1111/j.14678454.2005.00253-.x>

- Hoxhaj, O. (2013). Freedom of expression. *Tribuna Juridică*, 3(06), 168 -177. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=50744e2fdd6f4dee5b14bceabef2150f1c4bfa08>

۲۸۱

- Isaiah, B. (1958). Two concepts of liberty. I. Berlin. In *Philosophy: Basic Readings*. Edited by Nigel Warburton (pp. 159 -170). Routledge. <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/32498342/Basic-Readings.pdf?1738100985>

- Kaur, N. (2013). The Indispensability of Women Social Freedom for Sustainable Development. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 6(10), 6366-. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2389775>

- Kieliszek, Z. (2024). Perspective Chapter: The Primacy of Freedom over Equality as a Condition for Peace from Jean-Jacques Rousseau to Pope John Paul II. <https://doi.org/10.5772/intechopen.1004176>

- Kis, J. (2013). Berlin's two concepts of positive liberty. *European Journal of Political Theory*, 12(1), 3148-. <https://doi.org/10.117714748851124636/>

- Kolm, S. C. (2004). Liberty and distribution: Macrojustice from social freedom. *Social Choice and Welfare*, 22(1), 113145-. <https://doi.org/10.1007/s003550279--003-x>
- McLean, I. & McMillan, A. (2009). *The concise Oxford dictionary of politics*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press. <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/32498342/Basic-Readings.pdf?1738100985>
- Mill, J. S. (1984). *On Liberty*, translated by Javad Sheikh-al-Islami, Tehran, Elmifarhangi Publishing. [In Persian] <https://www.gisoom.com/book/1398357>
- Pennacchia, M. A. (2012). *Perspectives: Redemption, Economics, Law, Justice, Mediation, Human Rights: Redemption, Economics, Law, Justice, Mediation, Human Rights*. Xlibris Corporation. <https://www.abebooks.co.uk/9781469168340/Perspectives-Redemption-Economics-Law-Justice-1469168340/plp>
- Rosenblum, N. L. (Ed.). (1989). *Liberalism and the moral life*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674864443>
- Russell, B. (1957). The value of free thought. In B. Russell, *Understanding History* (pp. 44- 83). Philosophical Library. <https://dai.mun.ca/PDFs/radical/TheValueOfFreeThought.pdf>
- Strasser, M. (1984). Mill and the Utility of Liberty. *The Philosophical Quarterly* (1950), 34(134), 6368-. <https://doi.org/10.23072218890/>
- Swan, K. (2003). Three concepts of political liberty. *Journal of Markets & Morality*, 6(1). <https://www.marketsandmorality.com/index.php/mandm/article/view/492>
- Taylor, C. (2017). What's wrong with negative liberty. In *Liberty Reader* (pp. 141162-). Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.43248-9781315091822//wrong-negative-liberty-charles-taylor>
- Tomczak, M. & Tomczak, E. (2014). The need to report effect size estimates revisited. An overview of some recommended measures of effect size. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2063564>
- Volokhova, E. V. (2020). Phenomenon of Freedom in the Context of Necessity and Responsibility Categories. *Growth Poles of the Global Economy: Emergence, Changes and Future Perspectives*, 59 - 73. https://doi.org/10.10076_7-15160-030-3-978/